

AKTUÁLNOSŤ PROBLEMATIKY IDENTITY V SÚČASNEJ KULTUROLOGICKEJ REFLEXII

VIERA GAŽOVÁ

Kľúčové slová: identita – kultúrna identita – pluralizácia kultúrnych foriem – hegemoniálny, konzervatívny a emancipačný koncept – multikulturalizmus – tolerancia

Kvality považované za relevantné pre kolektívnu identitu závisia od cieľov a úloh, okolo ktorých je spoločnosť organizovaná. Z tohto dôvodu tieto vlastnosti veľmi kolíšu v závislosti od historického obdobia a kultúry. Môže to byť napríklad etnický pôvod alebo náboženstvo, inštitucionálne väzby alebo iné charakteristiky.

Krzysztof Michalski

Záujem o identitu, špeciálne o kolektívnu identitu, nie je v kulturológii ničím novým. Je, dalo by sa povedať, stálou témou teoretickej reflexie kultúry. To, že približne od polovice osemdesiatych rokov pozorujeme výrazné oživenie a zvýšenú diskusiu o tomto probléme, má svoje vážne príčiny.

Ak sa zameriame len na európsky kultúrny priestor, vidíme, že v ňom možno v súčasnosti spozorovať tri základné tendencie, ktoré vymedzujú limity kultúrneho života: individualizáciu, pluralizáciu a polarizáciu. Nimi sú určované i determinanty kultúrnej komunikácie na rôznych úrovniach. Koexistencia svojbytných kultúr, ktoré napriek všetkým individuálnym špecifikám zhodne nachádzajú svoj základ v dedičstve antiky a v židovsko-kresťanskej tradícii, vykazuje v historickom priereze vrcholy i pády. Čo sa týka geografického priestoru, Európa má najväčšiu koncentráciu rôznych kultúr. Hoci sa odvolávajú na spoločné korene, manifestujú príchynnosť k tým istým hodnotám, ich rozmanitosť je zrejmalá. Žiť a pracovať v Európe znamená byť si vedomý nevyhnutného stretávania sa s odlišnosťou. Európa je ríšou mnohosti, pestrosti, nedominuje v nej žiaden národ, žiaden jazyk. To je zrejme i jeden z dôvodov, pre ktorý je pre ňu pojem identity, v tomto prípade najmä kultúrnej identity, dôležitý.

Do toho vstupuje celý rad procesov komplikujúcich už i tak dosť zložitý obraz Európy a sveta:

- obrovské migračné pohyby a s tým súvisiace etnokultúrne zmeny, rozsiahla pluralizácia kultúrnych foriem meniaci kultúrny topos tak v regionálnom, ako i kontinentálnom rozmere,
- hoci to znie paradoxne, dochádza k výraznej redukcii lokálnych kultúrnych špecifik, čo samozrejme súvisí s trendami homogenizácie a synchronizácie kultúrneho života,
- masívne pôsobenie transnacionálnej mediálnej kultúry,
- rozvoj konzumnej spoločnosti vyznačujúcej sa často povrchnou pestrosťou a vnútornou chudobou a jednorozmernosťou, s čím súvisí i syndróm, ktorý dnes kulturológovia pomenúvajú ako spoločnosť zábavy.¹

¹ Početné práce na túto tému pochádzajú z pera takých autorov ako napr. J. Baudrillard, A. Finkelkraut, E. Morin, P. Bourdieu či G. Schulze.

A tak v Európe na konci 20. storočia evidujeme stav, keď sa najmä veľké krajiny stávajú celkami s polymorfnou kultúrnou, ale i národnou identitou. Veľkomestá, ba dokonca ich časti sa vyznačujú separátnou identitou a celok akoby pritom postupne strácal tvar a harmóniu komponentov, ktoré ho kedysi tvorili či tvoria. Kontinent, a nielen ten náš, sa zdá byť temer súvisle pokrytý sieťou MacDonaldových filiálok a vrstvou dallasifikovanej kultúry.

Celkom zákonite sa začína tento stav pociťovať ako ohrozenie kultúrnej identity. Jej možná, ale v individuálnych prípadoch i celkom reálna strata sa vníma ako jedna z najťažších chorôb kultúry nášho storočia.

Vymedzenie, striktné pojmové uchopenie kultúrnej identity však nie je vôbec jednoduché.

Pojem kultúrnej identity

V zásade dnes môžeme hovoriť o dvoch pomerne odlišných typoch chápania tejto kategórie:

Prvý definuje kultúrnu identitu v pozitívnom zmysle, ako to, čo je dôležité na prežitie kultúry (napríklad na prežitie a rozvoj jej inštitucionálnej sféry), ale i na prežitie spoločenstva.²

Druhý vymedzuje kultúrnu identitu v negatívnom zmysle ako banalitu, vyprázdnenú kategóriu typickú pre prístupy moderny, a teda nezlučiteľnú s duchom postmodernity.³

Ak ostaneme len pri omnoho početnejšom prvom tábore, zisťujeme, že jednotliví autori vymedzujú ako konštitutívne prvky kultúrnej identity množstvo fenoménov, faktorov a znakov – dejiny, jazyk, mýty, symboly, teritórium, relígiu,⁴ presvedčenie o existencii spoločenstva so spoločnou sumou kultúrnych vzorcov⁵ sebaaponímanie prostredníctvom kategórií My, resp. My a Oni, pocit spolupatričnosti, participácie,⁶ istý druh solidarity, ktorý organizuje príslušníkov spoločenstva na báze tvorenej mriežkou, ktorej limity tvoria *normy/kódy/pravidlá*. Kultúrna identita sa teda vo všeobecnosti nechápe ako raz navždy daný stav, ale ako permanentný proces.

Proces utvárania kultúrnej identity určitej kultúry je samozrejme determinovaný politickými a hospodárskymi okolnosťami a odlišnosťami historických peripetií.

2 K autorom tohto typu patrí napríklad J. P. Desaulnier, J. Servaes, W. A. Meier, R. Preiswerk, ale aj A. Wiesand, ktorý však upozorňuje na istú ambivalentnosť tohto pojmu. Zaujímavý prehľad názorov európskych intelektuálov a umelcov na túto tému podáva práve tento autor v práci, ktorá je výsledkom veľkoryso koncipovanej ankety realizovanej v Zentrum für Kulturforschung v Bonne. WIESAND, A.: Kunst ohne Grenzen? Köln 1987.

3 S takýmto názorom prichádza napríklad MATTELART, A.: La culture contre la Démocratie? Paris 1983, podobne i AUERNHEIMER, C.: Kulturelle Identität – ein gegenauflärisches Mythos? In: *Das Argument*, 1989, č. 175.

4 BARTH, F.: Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture differences. Oslo, Bergen 1969.

5 DESAULNIER, J. P.: L'histoire sans leçon. In: *Cahier de recherche en communication*, 1987, č. 4.

6 PREISWERK, R.: Kulturelle Identität, Selfreliance und Grundbedürfnisse. In: *Das Argument*, 1980, č. 120, SERVAES, J.: Cultural Identity in East and West. IAMCR – Conference, Barcelona 1989, HAMELINK, C.: The Relationship between Cultural Identity and Modes of Communication. In: *Communication Yearbook*, Newbury Park/London/New Delhi 1989, č. 12. YERODIA, A.: La culture, support méthodologique de la pertinence du système éducatif. Paris, UNESCO 1981.

Napriek tomu v snahách o teoretické uchopenie týchto procesov možno nájsť isté, dnes už pomerne vykryštalizované stanoviská.

Koncepty kultúrnej identity

V diskusiách okolo pojmu kultúrnej identity, ktoré sa začiatkom deväťdesiatych rokov ešte zintenzívnili, sa dajú identifikovať isté pravidelnosti, ktoré nám umožňujú rámcovú klasifikáciu konceptov kultúrnej identity.⁷

S istou redukciou môžeme hovoriť o troch relevantných konceptoch, ktoré by sme zjednodušene mohli označiť ako emancipačný, konzervatívny a hegemoniálny model.

Hegemoniálny koncept kladie dôraz na pozitívny základný postoj k vlastným kultúrnym tradíciám, odmieta cudzie kultúrne tradície a hodnoty a vytvára mechanizmy zabráňujúce ich prienikom. Podporuje dominantné kultúrne normy a hodnoty a zároveň marginalizuje menšinové, resp. subkultúrne formy. Celkovo smeruje k zjednocovaniu a homogenizácii kultúrneho života. Napriek zdaniu sa neobmedzuje iba na početne veľké národné kultúry.

Konzervatívny koncept a priori odmieta každý kultúrny import, ako aj inkorporáciu cudzích kultúrnych hodnôt a noriem a sústreďuje sa na konzervovanie a petrifikáciu existujúcich foriem kultúrneho života a kultúrnych inštitúcií. Jeho pozitívna dimenzia sa prejaví najmä v obdobiach ohrozenia, nepriazne či veľkých civilizačných zlomov, rovnako ako i v ekonomicky komparatívne nevýhodných podmienkach, keď by sa národná kultúra, na pestovanie ktorej nie je dosť adekvátnych finančných prostriedkov, mohla stať ľahkou a lacnou korisťou inonárodných alebo nadnárodných záujmov. Negatívny rozmer tohto konceptu spočíva v prvom rade v možnosti spomalenia kultúrneho rozvoja, spôsobeného brzdenou komunikáciou s okolitým svetom, prípadne striktno sledovanou a inštitucionálne usmerňovanou selekciou inokultúrnych vzorov, noriem a hodnôt.

Emancipačná konštrukcia sa prezentuje prostredníctvom kritického prehodnocovania vlastných kultúrnych tradícií, relatívnou otvorenosťou voči iným kultúram, ale zároveň zdôvodneným, vyargumentovaným odporom voči penetračným snahám vnášajúcim také vzory a normy, ktoré deštruujú fungujúce formy kultúrneho života a prekážajú reprodukcii vlastných kultúrnych hodnôt. Ukazuje sa, že z hľadiska požiadavky adekvátnej kultúrnej recyklácie je zatiaľ tento model najnosnejší.

Všetky spomínané modely predstavujú ideálne konštrukcie, ktoré sa v reálnom kultúrnom dianí navzájom ovplyvňujú a prelínajú. Väčšina európskych krajín, najmä menších, celkom zákonite prešla štádiom presadzovania konzervatívneho modelu a dnes sa prikláňa skôr k emancipačnému konceptu, uvedomujúc si potrebu komunikácie s inými kultúrami ako zdroja sebapoznania a sebaobnovovania. Rezíduá protekcionizmu, sebauspokojenia z triviálneho i ďalšie neduhy typické pre konzervatívny prístup však pretrvávajú pomerne dlho a sú nesmierne rezistentné – odumierajú

7 Podrobnejšie som sa venovala týmto otázkam v štúdií: K pojmu kultúrnej identity. In: Slovenská kultúra a umenie v európskom kultúrnom priestore. Zborník z konferencie Pedagogickej fakulty UK. Bratislava 1993.

veľmi pomaly, a niekedy vôbec nie. I to je jeden z dôvodov rozporného vzťahu niektorých kulturológov k tejto problematike.

Napriek určitej ambivalentnosti ostáva však pojem kultúrnej identity pre kultúrnu Európu zaujímavou a zjavne i potrebnou kategóriou. Kultúrna identita, či už lokálna, regionálna alebo národná, je dôležitou entitou, vyznačujúcou daný topos ako domov, ako súčasť kultúrnej výbavy individua, ktorá sa aspoň v rudimentárnej podobe zachováva i v úplne zmenených podmienkach. Predstavuje okruh istôt, bázu na komunikáciu, ponuku na spoluprácu, ale najmä výzvu na tvorbu.

Otázkou dnes je, či sme schopní dospieť k nejakému spoločnému stanovisku už nie len v súvislosti s vymedzením národnej či regionálnej, ale európskej kultúrnej identity. Zatiaľ sa ukazuje, že obraz európskej kultúrnej identity sa utvára včleňovaním jednotlivých a jedinečných kamienkov národných kultúr, ktoré ako viac či menej výrazné individuality zostavujú mozaiku s tvorivou vnútornou tenziou, zaujímavú pre seba i ostatný svet.

Vnútorné napätia však nemusia byť iba stimulom na tvorbu a medzikultúrnu komunikáciu. Môžu provokovať a často i provokujú snahu eliminovať, alebo aspoň marginalizovať kultúru, ktorá sa vplyvom rôznych okolností – politických, hospodárskych alebo iných – dostala do nepriaznivých relácií.

Podmienkou, aby perspektívne európske multikultúrne spoločenstvo neskončilo v polykultúrnej neusporiadanosti, kde všade možno nájsť všetko, ale jedinečnosť sa stráca, je nielen istá stálosť hodnotových rebríčkov, ktorými nás vybavuje príslušnosť k určitej kultúre, ale aj tolerancia.

Tolerancia ako *modus vivendi*

Všeobecne sa totiž konštatuje, že k elementárnym pravidlám života v multikultúrnom priestore, akým Európa skutočne je, patrí tolerancia, schopnosť žiť vedľa seba, rešpektovať inú kultúru, neprekážať jej rozvoju. „Dôstojná ľudská koexistencia v tejto diferencii závisí od toho, do akej miery sa podarí členom rozličných (sociálnych, kultúrnych, politických, náboženských atď.) systémov zaobchádzať s inakosťou a diferenciou, nejednotnosťou a nezhodou. Problém teda spočíva v tom, aké sociálne zaobchádzanie a postupy sú akceptovateľné pre všetkých, resp. aké pravidlá a zákony by mali platiť v spoločnosti, aby táto pluralita mohla byť zachovaná bez toho, aby tieto diferencie boli násilne zlikvidované,“ podotýka v tejto súvislosti A. Remišová.⁸

Ako určujúca dimenzia tolerancie sa tu poníma úcta „pred autonómiou všetkých ľudí a ich spoločenstva a uznanie osobitostí a odlišností ich sociálno-morálnych vývojových podmienok. Inými slovami, tolerancia sa nevzťahuje len na určitú vybranú spoločnosť, etnikum alebo sociálnu skupinu, ale vystupuje ako univerzálny princíp ľudskej komunikácie“.⁹

Permanentné prekračovanie hraníc svojej kultúrnej identity nemusí byť, ako sú presvedčení mnohí pesimisti, nevyhnutne ohrozením vlastnej kultúrnej integrity.

8 REMIŠOVÁ, A.: Tolerancia ako nenásilný spôsob komunikácie. In: Svobodná společnost – svobodná morálka. Olomouc 1995, s. 36.

9 Tamže, s. 37.

Naopak, pozvanie toho druhého participovať na kultúre môjho spoločenstva a zároveň otvorenosť životného štýlu voči inokultúrnym podnetom je vhodnou bázou na permanentné uvedomovanie si hodnôt a životaschopnosti vlastnej kultúry. Je to svojím spôsobom neustála redefinácia kultúrnej identity dávajúca príslušníkovi určitej kultúry sebadôveru a zároveň kultivujúca jeho schopnosť empátie do iných kultúr.

Potreba viac, hlbšie si uvedomiť svoje vlastné korene, spoznať a uvedomiť si seba ako integrálnu súčasť určitej kultúry, je zrejme nevyhnutným krokom i k oceňovaniu iných kultúr. Identifikovanie sa s určitou kultúrou vybavuje človeka pocitom participácie, spolupatričnosti a istoty vo vlastných postojoch. Neistí sú netolerantní, preto sa ako dôležitá podmienka nekonfliktného spolužitia v multikultúrnom priestore javí požiadavka umožniť pestovanie kultúrnej identity každej svojbytnej kultúry. Nie však ako muzeálnej záležitosti či turistickej atrakcie, pretože takáto kultúra je zraniteľná a ľahko sa stáva korisťou inej kultúry.

V európskom kultúrnom priestore je ďalšou podmienkou harmonických kultúrnych kontaktov zvládnutie minulosti. Hrdosť na svoje kultúrne dedičstvo vyrastá z jeho poznania. Bez neadekvátnej glorifikácie osôb, udalostí alebo činov, ale i bez marginalizovania historických zlyhaní. Plamenné nacionalizmy, najmä s predponou pansú veľmi často práve dôsledkom nezvladnutej minulosti. Plodná komunikácia predpokladá nielen dôkladné vzájomné poznanie sa, ale i priznanie chýb. Veď ako poznamenáva Roger Errera: „Existuje určitá súvislosť a hlboká logika medzi oboma paralelnými činnosťami ľudského vedomia – vedením a pamätaním si. Mlčanie, zatajovanie, polopравdy a ďalšie formy lži môžu byť nákazlivé, či už sa ich dopúšťajú politici, historici alebo sudcovia. To isté platí aj o priamom, odvážnom alebo jednoducho dôstojnom slove, ktoré uvoľňuje bariéry a je každému k dispozícii... Hovorí pravdu však nie je bez rizika. Záver ostáva rovnaký: Konečnou formou spravodlivosti je pamäť.“⁹

Kultúrna identita alebo multikulturalizmus?

Ako môže dochádzať k styku rôznych kultúr, k stretaniu, ktoré nebude pre všetky, alebo iba pre niektoré z nich smrteľné? „Tu sa vynára otázka dôvery: čo sa stane s mojimi hodnotami, keď porozumiem hodnotám iných národov? Porozumenie je riskantné dobrodružstvo, ktoré hrozí utopiť všetky kultúrne dedičstvá vo vágnom synkretizme.“¹⁰

Zdanlivé napätie medzi koncepciou multikulturalizmu a snahou o uchovanie a pestovanie lokálneho, regionálneho alebo národného špecifika jednotlivých kultúr ako by ústilo do neriešiteľnej dichotómie. Zmysel multikulturalizmu by však nemal spočívať len v permanentnej a vlastne jednosmernej homogenizácii a synchronizácii kultúrneho života, hoci práve transkultúrne pôsobenie mediálnej kultúry vytvára pre takýto proces ideálnu bázu. Zánik špecifik by bol zákonite ochudobnením celku európskej či svetovej kultúry.

9 ERRERA, R.: Svědomí, paměť a spravedlnost. In: *Mezinárodní právo*, 1993, č.3, s. 27.

10 RICOEUR, P.: Život, pravda, symbol. Praha 1991, s. 159.

Dúfajme, že stáročná skúsenosť uprednostňujúca jedinečnosť pred nerozlíšenosťou sa ani na konci milénia nestratí. Geografická proximita a historická intimita európskych národných kultúr znamená, že multikultúrny priestor a spolužitie s väčšími i menšími turbulenciami, dlhšími i kratšími obdobiami pokoja tu jestvujú od nepamäti. Dnešok iba vyžaduje kvalitatívne zmeny v tomto spolužití, umožňujúce plnohodnotný rozvoj každej kultúry. Zabezpečenie takéhoto rozvoja, ochrana kultúrnej identity, jej ponímanie ako hodnoty a životodarnej sily je preto nevyhnutnou podmienkou zdravej existencie multikultúrneho kontinentálneho spoločenstva, bez komplexov malosti či nedostatočnosti, ale i bez prehliadajúceho a ignorantského vzťahu k iným kultúram.

Adresa autorky: PhDr. Viera Gažová, CSc., katedra kulturológie FFUK, Gondova 2, 818 01 Bratislava

Identity: An Up to Date Issue of Culturology

Viera Gažová

Keywords: identity – cultural identity – pluralization of the cultural forms – hegemonic, conservative and emancipative concepts – multiculturalism – tolerance

The question of cultural identity belongs to the eminent problems of the current culturology. In order to find a model which would comply with the 20th century requirements, three basic concepts were defined: hegemonic, conservative and emancipative. Now, most of the European countries incline to the emancipative concept. It is based on the cultivation of an adequate and conscious self-image of the community, and promotes cultural production which uses its own sources and, at the same time, is open to intercultural communication.

The cultivation of cultural identity does not contradict with the demand for the multicultural community's development. This cultivation does not aim for cultural homogeneity but for plurality which can recognise a uniqueness of each independent culture. Only the communication based on the tolerance and acceptance of the particularity of cultural expression enables different cultures to coexist in harmony and mutual enrichment.